

Afscheidsrede
prof. dr.

Hans Schilderman

Heeft de geest
een toekomst?

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

Radboud Universiteit
Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen

Prof. dr. Hans Schilderman (1959) is Hoogleraar Religie en zorg aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen aan de Radboud Universiteit. In 1998 promoveerde hij op een proefschrift over pastorale professionalisering. Hij was als onderzoeker werkzaam aan de Faculteit Filosofie in Nijmegen en als UD aan de Theologische Faculteit van Tilburg, om aan de Rad-

boud Universiteit in 2001 als UHD aangesteld te worden. In 2008 werd Schilderman benoemd tot hoogleraar, met als aandachtsterreinen geestelijke verzorging en empirisch onderzoek. Hij leidde van 2016 tot 2025 de afdeling empirische en praktische religiewetenschap.

In filosofie en theologie zijn weinig begrippen zo veelgebruikt en toch zo onduidelijk als 'geest'. Deze afscheidsrede doet aan die onduidelijkheid niets af maar is wel een poging om de geest ter sprake te brengen. Wat is de geest, wat is geesteswetenschap, en hoe kan de geest verzorgd worden? Dergelijke existentiële thema's vragen in een universiteit om metareflectie. Hoe vergaren we kennis over zingeving in een tijdperk waarin vooral in naturalistische termen over geest gesproken wordt? Wat heeft geesteswetenschap hier te bieden? En in welke kennis willen we eigenlijk wonen? Geestelijk verzorgers blijken succesvol in het adresseren van de geest in hulpbetoon maar welke begripsvorming vraagt dat in onderzoek, en wat is qua opleiding noodzakelijk? Er zijn geen pasklare antwoorden op dergelijke vragen, maar ze schetsen wel de contouren van een betekeniswetenschap zoals die zich nog moet ontwikkelen.

HEEFT DE GEEST EEN TOEKOMST?

Heeft de geest een toekomst?

*Rede uitgesproken bij het afscheid als hoogleraar 'Religie en zorg' aan
de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit,
op vrijdag 26 juni 2026*

door prof. dr. Hans Schilderman

Heeft de geest een toekomst?

Uitgegeven door RADBOUD UNIVERSITY PRESS
Postbus 9100, 6500 HA Nijmegen
www.radbouduniversitypress.nl | radbouduniversitypress@ru.nl

Deze publicatie maakt deel uit van de series Redes en Oraties.

Fotografie: Dick van Aalst
Omslag: naar ontwerp van Textcetera
Print en distributie: Pumbo.nl

ISBN: 9789465152820
Gratis te downloaden op: www.radbouduniversitypress.nl

© 2026 Hans Schilderman

RADBOUD UNIVERSITY PRESS

Dit is een Open Access boek gepubliceerd onder de termen van de Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 4.0 Internationaal (CC BY-NC-ND 4.0). De gebruiker dient de maker van het werk te vermelden, een link naar de licentie te plaatsen en aan te geven of het werk veranderd is. De gebruiker mag dat op redelijke wijze doen, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat de licentiegever instemt met het werk of het gebruik van het werk. Gebruik voor commerciële doeleinden is onder deze licentie niet toegestaan. De gebruiker mag geen juridische voorwaarden of technologische voorzieningen toepassen die anderen er juridisch in beperken om iets te doen wat de licentie toestaat. Men mag het veranderde materiaal niet verspreiden als men het werk heeft geremixt, veranderd, of op het werk heeft voortgebouwd.

Inleiding

Zeer geacht publiek,

Wat geweldig dat u vandaag aanwezig bent om te luisteren naar een voordracht met als titel: ‘heeft de geest een toekomst?’. Een merkwaardige titel, zeker voor een afscheidscollege waarin je vooral geacht wordt om juist terug te blikken.¹ Dat wil ik in mijn dankwoord ook wel doen maar ik start toch graag met een beschouwende blik vooruit. De vraag wat we bedoelen met ‘de geest’ houdt me namelijk al geruime tijd bezig; eigenlijk al vanaf mijn inaugurele rede – in 2009 – die de titel had ‘*wat is er geestelijk aan de geestelijke zorg?*’² De geest wordt wel omschreven als datgene in de mens dat denkt, wil, en oordeelt. De geest is als het ware een zintuig voor ons zelfbewustzijn, en dat verdient zorg. De zorg voor geestelijke functies geldt niet alleen voor het beroep van geestelijk verzorger; de professie waarvoor ik me gedurende mijn loopbaan steeds heb ingezet. We kennen geestelijke zorg immers vooral uit de geestelijke gezondheidszorg, met haar psychologische deeldisciplines en therapeutische stromingen die vooral op preventie en behandeling van stoornissen in persoonlijkheid en gedrag betrekking hebben. Maar de geest is eveneens van belang voor een bepaling van het object van de geesteswetenschappen – filosofie, ethiek, theologie, religiewetenschap, letteren, geschiedenis. Wat is nu dat geestelijk perspectief en wat willen we er mee? Een antwoord op die vraag is natuurlijk wat te groot voor dit kleine uur maar ik hoop dat ik u daarover toch wat gedachten mag aanreiken. Ik zet daarbij drie grote stappen: wat bedoelen we met geest?; wat verstaan we onder geesteswetenschap?; en wat kan geestelijke zorg daarin betekenen?

Geest

Welnu, wat is de geest? Door de vraag zo te stellen denken we al snel aan een object; iets dat we kunnen waarnemen of iets waaraan te sleutelen valt. Juist dat is lastig met zoiets ongrijpbaars als de geest. Maar laten we starten bij een woord dat we daarmee steeds meer in verband brengen en waarvan het gebruik de afgelopen jaren enorm in populariteit is gegroeid: ons brein. Hersenen en ons neurologisch apparaat zijn enigszins tastbaar en zeker ook beïnvloedbaar. Nergens wordt dat duidelijker dan in de term geestesziekte, waarbij afwijkingen van een norm voor geestelijk functioneren in verband worden gebracht met biologische en chemische processen in onze hersenen. Zo zeggen we in de wetenschap dat schizofrenie verband houdt met een verstoring van het dopaminerge systeem, depressie met het serotine systeem, en PTSS met hyperactiviteit van de amygdala, verminderde activiteit in de prefrontale cortex, of verstoring van geheugenprocessen in de hippocampus. Dergelijke naturalistische beschrijvingen krijgen steeds meer de overhand

¹ Het gaat me bij zo’n vraag uiteraard niet om voorspellingen over de geest als zodanig maar om de vraag op welke wijze we de toekomst van ons academisch gebruik en wetenschappelijk begrip van de term borgen.

² Schilderman, J. B. A. M. (2009). *Wat is er geestelijk aan de geestelijke zorg?* <https://repository.uibn.ru.nl/handle/2066/82275>

in het beschrijven van de geest, zowel in de wetenschap, de therapie, als ook in de populaire media.³ Het stelt de geest voor als de werking van een chemische computer die via miljarden neuronen ons gedrag reguleert, en waarbij we in de toekomst steeds beter in staat zullen zijn om met psychofarmaca de geest te repareren of haar met psychologische gedragsdressuur binnen de maatschappelijke perken te laten functioneren.⁴ Met dergelijke naturalistische veronderstellingen is niets mis, maar we lijken ons geestelijk functioneren zo steeds meer vanuit een observerend buitenperspectief en steeds minder vanuit een deelnemend binnen-perspectief te omschrijven en te beleven.

We kunnen natuurlijk ook anders kijken naar ons brein. Zo geven andere metaforen van het brein ook een ander beeld van de geest. Enkele voorbeelden. Het brein is een spier.⁵ Daarmee werken wij bij uitstek als docenten aan een universiteit: hoe verbeteren we de cognitieve vermogens van onze studenten? Geest verwijst dan naar optimaal intellectueel functioneren, waarbij de klemtoon ligt op het vermogen van de geest om ons lerend te verhouden tot onze omgeving. Een tweede voorbeeld: het brein is een tuin. Water, zon en voeding dragen bij tot natuurlijke ontplooiing van geestelijke vermogens die ons optimaal ontplooiën.⁶ Onze hersenen zijn volgens deze metafoor eerder een 'feel-good' orgaan; geef het aandacht en empathie, en we zullen floreren. Nog een voorbeeld: het brein is een kameleon.⁷ Afhankelijk van de situaties waarin we terechtkomen passen we gedrag en cognities veerkrachtig aan in processen die we wel met neuroplasticiteit aanduiden. We zijn ons brein; een levend organisme dat zich voortdurend fysiologisch aanpast op basis van informatie uit de omgeving. *'Information is the new soul'* zo hoor je neurowetenschappers dan ook wel zeggen.⁸ Er valt meer over te melden maar vaak blijken breinmetaforen behept met 'skull-enclosed' voorstellingen van de geest. De geest zit ergens in ons hoofd

³ De term naturalisme vat ik hierop als een beschouwing die afziet van esthetische, morele of spirituele betekenissen en een poging doet om verschijnselen als waardevrije betekenissen te beschrijven, ontleend aan de empirie. Strikt gesproken zijn geest of bewustzijn dan illusoir, of gelden tenminste als problematische concepten.

⁴ De popularisering van een dergelijk naturalistisch begrip van de geest heeft in Nederland een grote vlucht gekregen met de publicaties van neurobioloog Dick Swaab. Swaab, D. (2010). *Wij zijn ons brein: van baarmoeder tot Alzheimer*. Atlas Contact, Uitgeverij.

⁵ Inderdaad zijn er aanwijzingen dat signalen van spiercontractie en overdracht van moleculaire informatie in de hersenen bij leer- en geheugenfuncties overeenkomen, al is dat niet op te vatten als een causaal verband. Kilgour, A. H., Todd, O. M., & Starr, J. M. (2014). A systematic review of the evidence that brain structure is related to muscle structure and their relationship to brain and muscle function in humans over the lifecourse. *BMC Geriatr*, 14, 85.

⁶ De tuin blijkt een dankbare metafoor als het gaat om het populaire streven naar gezondheid. Matteoli, M. (2025). The brain as a garden that must always be tended: how keeping our neurons trained protects and enhances us. Retrieved from https://en.ilsole24ore.com/art/the-brain-as-a-garden-always-cares-so-keeping-neurons-trained-protects-and-enhances-us-AHs9UGBB?refresh_ce=1.

⁷ Deze metafoor is een variant op de metafoor van het reptielbrein; de nu als mythe ontmaskerde voorstelling dat we een drieboudig brein hebben dat evolutionair opgebouwd is met onderscheiden locaties van ganglia, limbisch systeem en neocortex. Echter, het beginsel van voortdurende adaptatie aan de omgeving – exemplarisch afgebeeld in de kameleon – blijft een geaccepteerd uitgangspunt. Steffen, P. R., Hedges, D., & Matheson, R. (2022). The Brain Is Adaptive Not Triune: How the Brain Responds to Threat, Challenge, and Change. *Front Psychiatry*, 13, 802606.

⁸ Seung, S. (2012). *Connectome: How the Brain's Wiring Makes Us who We are*. Houghton Mifflin Harcourt., p. 268. Neurowetenschapper Sebastian Seung stelt dat identiteitsbesef biologisch te verklaren is als de intersectie in het brein van genetische informatie en alledaagse ervaring.

of lichaam en zorgt daarbij voor een zo goed mogelijke afstemming van ons biologisch en cognitief functioneren, gelet op wat de omgeving van ons verlangt. Wederom is met dergelijke omschrijvingen niets mis, maar er zijn ook geheel andere opvattingen van de geest mogelijk.

Zo beschrijft Georg Wilhelm Friedrich Hegel de geest in zijn *'Phenomenologie des Geistes'*.⁹ Dat boek raad ik u van harte af, maar het bijzondere is wel dat hij de geest daarin opvat als een categorie van de geschiedenis.¹⁰ De geest is niet iets van mij of van u maar iets waarin we allemaal op een of andere wijze participeren in een historische ontwikkeling naar reflexief zelfbewustzijn en vrijheid in de toekomst. Dat we daaraan gedurende opeenvolgende fasen van de geschiedenis op verschillende wijze deelnemen, weerspiegelt volgens Hegel een historische dialectiek van meester en knecht verhoudingen; de onvermijdelijk conflictueuze ontwikkelingsgang die we samen moeten doormaken naar beter zelfbegrip. Dit soort idealistische en speculatieve voorstellingen van de geest van ruim tweehonderd jaar terug verschillen diametraal van de moderne breinmetaforen, maar ze hebben het grote voordeel dat ze ons bevrijden van de zelfopsluiting van de geest in het lichaam, en bovendien bieden ze de geest een sociaal ontwikkelingsperspectief. De geschiedenis is er niet voor niets en de geest werkt zo aan haar toekomst. Voor Hannah Arendt is dat eschatologische perspectief van de toekomst overigens een gruwel. Althans in haar trilogie *'The life of the mind'*, een boek dat ik u van harte aanraad, blijft ze veel dicht bij het hier en nu en de opdracht om dat moment ook politiek te benutten.¹¹ Ze onderscheidt daarbij *'thinking'* als het menselijk vermogen om existentiële gebeurtenissen te begrijpen; *'willing'* als het benutten van de vrijheid om te handelen; en *'judging'* als een sociaal vermogen om ons publiek te engageren met morele en politieke belangen. Daarmee veronderstelt Arendt weliswaar een praktisch ontwikkelingsideaal van de geest, maar ze projecteert het niet op geschiedenis of toekomst. Geest is vooral tegenwoordigheid van geest, en naar de mate dat dit engagement met het hier en nu lukt, creëert de geest haar eigen toekomst.¹²

En dan zouden we nog haast vergeten dat er een stokoud begrip van de geest bestaat, namelijk de ziel. We zien begrippen van de ziel in allerlei varianten terug in de eeuwenoude teksten, rituelen en tradities van de wereldreligies, maar ook in ons dagelijks taalgebruik.

⁹ Hegel, G. W. F. (2023). *Phänomenologie des Geistes*: SHS Éditions.

¹⁰ Dit is wat onaardig gezegd natuurlijk, maar het boek pleit voor een goede introductie, zoals die van Houlgate, S. (2013). *Hegel's 'Phenomenology of Spirit': A Reader's Guide*. Bloomsbury Academic., terwijl de volgende bundel diverse perspectieven aanreikt: Moyer, D., & Quante, M. (2011). *Hegel's Phenomenology of Spirit: A Critical Guide*. Cambridge University Press..

¹¹ Arendt, H., Cornelissen, W., Bartscherer, T., & Eusterschulte, A. (2024). *Kritische Gesamtausgabe: Druck und Digital. The Life of the mind / Hannah Arendt ; edited by Wout Cornelissen, Thomas Bartscherer and Anne Eusterschulte. Appendix / Hannah Arendt ; edited by Wout Cornelissen, Thomas Bartscherer, and Anne Eusterschulte*. Wallstein Verlag. Dit boek bevat twee delen; de trilogie en een uitgebreide appendix met gedetailleerde annotaties door de editors; prachtig uitgegeven door onder meer Radboud collega Wout Cornelissen. Zoals bekend is het derde deel van de trilogie onaf maar zoveel mogelijk gereconstrueerd aan de hand van andere geschriften door Arendt.

¹² Hoop valt daarmee op te vatten als een verdacht begrip. Schilderman, H. (2025). De deugd van hopeloosheid. Hannah Arendt over kwaad, hoop en nataliteit *Herademing*. Retrieved from <https://www.theologie.nl/de-deugd-van-hopeloosheid/>

Iedereen weet namelijk wel wat er met de term ‘ziel’ bedoeld wordt maar niemand blijkt in staat om het als een begrip te definiëren. Dat onvermogen heeft enerzijds te maken met het feit dat ‘ziel’ een premodern begrip is dat zwaar beïnvloed is door Griekse metafysische voorstellingen van de geest en vervolgens in felle christelijke kleuren werd overschilderd om daarna in de Verlichting radicaal bekritiseerd te worden.¹³ Maar er zit anderzijds ook een meer structurele kant aan het probleem om de ziel goed te omschrijven. Wat verklaart immers het feit dat we zelfs in seculiere tijden het woord ‘ziel’ nog steeds gebruiken en het als moderne mensen ook nog menen te begrijpen? Systeemtheoreticus Niklas Luhmann verklaart dat als volgt. Hij ziet de term ‘ziel’ als een manier om onszelf als een betekenisvolle eenheid van bewustzijn te omschrijven. Dat ankerpunt hebben we nodig om ons te beschermen tegen de uitdagingen van het lot; het toeval, het onvoorspelbare bestaan. Luhmann spreekt in navolging van de historicus Reinhart Koselleck van een ‘Kontingenzformel’.¹⁴ Een ‘Kontingenzformel’ is een begrip dat we nodig hebben om in de onbepaaldheid van ons bestaan te kunnen terugvallen op algemeen aanvaarde zekerheden door tegenstellingen in takt te laten.¹⁵ Het woord ziel draagt die onzekerheid over ons lot. Het is daarmee noodgedwongen symbolisch of zelfs metaforisch van aard. ‘Ziel’ vangt in één woord onze identiteit op als positief begrip in confrontaties met datgene wat die identiteit juist ondergraaft: chaos versus orde, zonde versus deugd, lijden versus welbevinden, dood versus leven. Het gebruik van het woord ‘ziel’ stelt in staat om onze identiteit in takt te laten ten overstaan van het natuurlijke lot en daarover vervolgens betekenisvol te oordelen, communiceren en handelen. Dat klinkt droog, maar in tal van spirituele, religieuze en filosofische tradities wordt daarin nu juist de rijkdom en wijsheid van de ziel ervaarbaar als uitdrukking van een onverwoestbare kern in een onzekere wereld. Daarbij kun je bijvoorbeeld niet zomaar veronderstellen dat de ‘Heilige Geest’ als kernmetafoor in de christelijke geloofsbelijdenis optimaal geestelijk functioneren veronderstelt of beoogt. Integendeel – zo zeg ik als theoloog – de Heilige Geest is het meest relevant in haar doorwerking in contexten van menselijke kwetsbaarheid. Zij doet nu eenmaal goed, ook buiten ons streven naar gezondheid, welzijn en geluk om.

Wellicht denkt u nu, het wordt alleen maar ingewikkelder, en ik kan u daarin geen ongelijk geven, ook al omdat ik u kan verzekeren dat een toelichting ervan het allemaal nog wat complexer maakt. Maar laat ik het eenvoudig houden door een voorstel te doen voor een niet al te verantwoorde definitie. De geest is het vermogen om namens ons

¹³ Een van de talrijke historische studies van de ziel als een geesteswetenschappelijk begrip is die van religiewetenschapper Kocku Stuckrad die de intra-culturele betekenis van de ziel ook voor seculiere contexten aantoont. von Stuckrad, K. (2022). *A Cultural History of the Soul: Europe and North America from 1870 to the Present*: Columbia University Press.

¹⁴ Luhmann, N. (1982). *Funktion der Religion*: Suhrkamp.

¹⁵ Luhmann ziet strikt genomen niet de ziel als ‘Kontingenzformel’ maar God zelf, die de polariteit van immanentie en transcendentie intact laat. De ziel is in deze contingentieformule geïmpliceerd als het individueel toegangspunt tot God die contingentie, zinbeleving en verlossing ervaarbaar maakt. Buiten het religieus discours is de ziel volgens Luhmann overgenomen in de psychologie als bewustzijns categorie van innerlijkheid.

bewustzijn te kunnen denken en handelen in confrontatie met de onbepaaldheid van gebeurtenissen die we meemaken.¹⁶ Dat is misschien geen al te gelukkige definitie, maar wel een met voldoende ingrediënten uit het voorafgaande om nu de volgende stap naar de geesteswetenschap te maken.

Geesteswetenschap

Studies van de geesteswetenschappen maken duidelijk dat er geen eenduidige omschrijvingen bestaan van dit academisch domein. Het is nu eenmaal een wetenschapsgebied dat zich eeuwenlang volgens uiteenlopende varianten ontwikkeld heeft. Er bestaat dan ook geen duidelijke canon van de geesteswetenschap die haar scherp onderscheidt van sociaalwetenschappelijke of natuurwetenschappelijke vakgebieden.¹⁷ Filosofie, theologie en religiewetenschap – zo gelukkig gecombineerd in onze faculteit – zijn daarin echter wel markante vertegenwoordigers. ‘*Humanities*’ zweven ergens tussen ‘*liberal arts*’ en ‘*fine arts*’ in. Geesteswetenschappen zijn geen massale studententrekkers en ze worden in hun universitaire voortbestaan dan ook vaak politiek bedreigd.¹⁸ ‘Wat kun je er mee?’ is iets dat je geregeld hoort. Dat lijkt mij een koloniale nutsvraag die je bij andere disciplines niet tegenkomt. Maar in de ‘*humanities*’ geldt die vraag nu juist als aansporing om je van je geestelijke vermogens te bedienen.

Laat ik een poging doen om te verduidelijken wat het karakteristieke kenmerk is van het geesteswetenschappelijk domein. Ik doe dat aan de hand van het fenomeen ‘waarnemen’ dat immers een belangrijk aspect van de geest vertegenwoordigt. Stel, we zien het ‘meisje met de parel’ van Johannes Vermeer. Vanuit een natuurwetenschappelijk perspectief vatten we dat kunstwerk op in termen van licht dat vanaf het hoornvlies via lens en lichtreceptoren op het netvlies valt, en via bolletjes en kegeltjes naar de oogzenuw wordt geleid en dan door de visuele cortex naar de occipitale kwab gaat, om dan in ordeningsprocessen van vorm, diepte, beweging en kleur in het brein een coherente en

¹⁶ Zo’n definitie doet tenminste recht aan het dialogale karakter van identiteit, zoals in de pragmatische bewustzijnstheorie van George Herbert Mead en William James waarin ‘I’ en ‘Me’ functioneren als kernbegrippen die noties van geest daarmee een sociale en culturele habitat bieden.

¹⁷ Geesteswetenschapper Rens Bod pleit daarom niet voor een canon van specifieke disciplines, maar voor het vinden van historisch werkzame patronen en principes in het menselijk vermogen om symbolische producten te genereren in taal, geschiedenis, muziek, religie etc. Bod, R. (2013). *A New History of the Humanities : the Search for Principles and Patterns from Antiquity to the Present* (First edition. ed.). Oxford ;: Oxford University Press, Bod, R., & Buell, L. (2022). *World of Patterns: A Global History of Knowledge*: Johns Hopkins University Press. Overigens illustreert hij dit ook in een historische reconstructie van de variëteit in zingeving. Bod, R. (2023). *Waarom ben ik hier?*: Prometheus, Uitgeverij.

¹⁸ ‘*Fine arts*’ leggen de klemtoon op het esthetisch vermogen om zinbelevingen mogelijk te maken. Ze missen weliswaar propositioneel karakter maar worden ook wel in referentie aan kunstzinnige bewoordingen uitgedrukt, zoals in charmante hypothesen, elegante theorieën, een evenwichtige publicatie, harmonieuze opzet, diepe reflectie, of mooie argumenten. Rationaliteit kent esthetische aspecten die liefst verborgen worden om de kracht van logische argumentatie niet aan te tasten. De zinloosheid of zinloosheid van kennis staat daarom vaak niet op het menu van wetenschappers.

herkenbare voorstelling te krijgen.¹⁹ Maar wat gebeurt er eigenlijk zodra we vanuit een geesteswetenschappelijk perspectief de ervaring van het kijken centraal stellen? We kijken opnieuw naar het 'meisje met de parel'. Natuurlijk gebeurt dat wat ik net in naturalistische termen aanduidde. Maar eigenlijk diskwalificeert deze kennis de ervaring van het kijken. We zien een eenvoudig schilderij van een meisje met parel in oker en ultramarijn tegen een lege, donkere achtergrond. Het licht op haar gezicht opent een palet van emoties waarmee je als kijker het schilderij wordt ingetrokken. Is ze sereen, nieuwsgierig of uitdagend? Of zijn wij dat juist? Ze draagt een parel. De parel is ogenschijnlijk een detail maar reflecteert de verlegen trots van het meisje. En dat stelt ons kijken ter discussie. De spiegelende parel in haar oor is eigenlijk het oog waarmee wij kijken, en het licht tovert daarbij een gloed van verbondenheid die dat kijken tot een intiem en verslavend moment van zelfwaarneming maakt. Haar vraag om gezien te worden versmelt met ons verlangen om te kijken. Welnu, zo'n impressionistische beschrijving maakt duidelijk dat natuurwetenschappelijke kennis en interpreterende betekenis niet identiek zijn maar in disciplinair opzicht verschillen. In het eerste perspectief staat kennis over de functie van waarnemen centraal; in het tweede perspectief kennis over de betekenis ervan. Zowel vanuit natuurwetenschappelijk als vanuit geesteswetenschappelijk perspectief gaat het om kennis over eenzelfde object maar de aard ervan verschilt wezenlijk. In het eerste geval is kennis iets voor buitenstaanders; in het tweede geval iets van deelnemers. Geesteswetenschap is betekeniswetenschap en vertegenwoordigt een uiterst relevant perspectief op onze leefwereld. Immers, met de constatering dat de exponentiële toename van onze kennis in wetenschap en techniek niet zomaar gepaard gaat aan een toename of verbetering van ons vermogen tot zinbeleving, is de vraag naar de toekomst van de geest gesteld. Met welke kennis willen we in de toekomst samen verder als het gaat om de geest? Voor de geesteswetenschappen lijkt me dat net zo'n elementaire vraag als voor de natuurwetenschappen.

Wat zijn nu de kenmerken van een geesteswetenschappelijk perspectief op de geest? Voor een antwoord op deze vraag neem ik u kort mee naar de onlangs overleden filosoof John Searle, die een middenpositie inneemt in de complexe discussies over naturalisme – we zijn ons brein – en dualisme – waarin geest en brein juist wezenlijk verschillende zaken zijn. Zonder hersenen geen bewustzijn zo zegt Searle, maar het bewustzijn is wel afhankelijk van betekenissen die ons in staat stellen om onszelf als kennende en handelende wezens te identificeren. Zonder een intentionele relatie met onze omgeving kun je volgens Searle niet van bewustzijn spreken.²⁰ Voor studenten laat ik ter illustratie daarvan wel een video zien van Billie Eilish met haar hit *'What was I made for?'* De hit speelt in de film *'Barbie'* (2023) waarin Barbie zich probeert te onttrekken aan de fantasiewereld *'Barbieland'* door in het

¹⁹ Het Mauritshuis <https://www.mauritshuis.nl/en/what-s-on/can-t-take-my-eyes-off-you#Kijken-naar-het-echte-schilderij-verwijst-naar-een-onderzoek-waarin-eye-tracking-in-Vermeers-schilderij-een-Sustained-Attentional-Loop-aantoont-die-de-waarneming-gevangenhoudt>. Munnik, M. d. S., L.; Scholte, S.; Leij, A. van de; Otter, M. de. (2024). *De onbewuste emoties die kunst weet op te roepen. Een neurostudie naar de impact van een museumbezoek*. Eindrapportage. Den Haag: Mauritshuis.

²⁰ Searle, J. R. (1992). *The Rediscovery of the Mind*. MIT Press.

echte leven na te gaan wie er nu eigenlijk met haar speelt.²¹ De film wordt als een komische 'gender-movie' opgevat, maar het eigenlijke thema van de film is van metafysische aard: hoe komen we in een onbezielde wereld tot leven? *'I don't know how to feel, but some day I might'*, dat is de vraag van iemand die aan haar plastic bestaan probeert te ontsnappen.²² Het bijzondere is dat Eilish' lyrics in dit nummer diverse kernelementen van de geest beschrijven zoals we die ook bij Searle aantreffen.²³ In een bewerking van Searle's bewustzijnstheorie onderscheiden cognitiefilosofen Michelle Maiese en Robert Hanna acht kenmerken van de geest, die ik gemakshalve telkens van een existentiële vraag voorzie die Barbie zich ook stelt.²⁴ Ik som ze op omdat ze als existentiële kenmerken van de geest opgevat kunnen worden. Affectiviteit is het kwalitatief aanvoelen van het bewustzijn: hoe en met wie ervaar ik een band? Egocentriciteit, gaat over de innerlijke bron van ervaring: wie ben ik? Dan ruimtelijkheid die de eigen positie van het zelf omschrijft: wat vraagt de omgeving van mij? Temporaliteit verwijst naar de tijd die onze keuzes onder druk zet: wat moet ik doen? Lichamelijkheid gaat over het fysieke functioneren: wat vind ik van mijn lijf? Intentionaliteit richt de aandacht van de geest: wat wil ik? Focus speelt een rol bij zintuigelijke selectie van indrukken: wat heeft de omgeving mij te bieden? En tenslotte heeft intensiteit betrekking op de impact van de ervaring: wat voel ik eigenlijk? Voor zover ik weet hebben Billie Eilish en John Searle onderling geen contact gehad over deze acht kenmerken van de geest, maar het had zomaar gekund. Hoe dan ook zijn dergelijke kenmerken exemplarisch voor een wijze van kijken in de geesteswetenschap; ze indiceren voor haar materiële object wanneer we het hebben over de existentiële taakstelling van ons bewustzijn.

Een belangrijke vraag luidt nu wat het formele object is van de geesteswetenschappen. Dan gaat het om de vraag hoe wij in de geesteswetenschappen kennis kunnen opdoen over de geest. We onderscheiden drie generieke methoden, eigenlijk paradigma's van zingeving. Allereerst is dat de semiotiek, waarin de geest opgevat wordt als een interpretatiesysteem

²¹ Volgend op de Barbie-film <https://www.imdb.com/title/tt1517268/> bleek de song https://www.youtube.com/watch?v=cNzH19D6s_I&list=RDcNzH19D6s_I&start_radio=1 een enorm succes. https://en.wikipedia.org/wiki/What_Was_I_Made_For%3F

²² De lyrics <https://www.billboard.com/music/lyrics/billie-eilish-what-was-i-made-for-lyrics-1235584925/> van Billie Eilish nummer 'what was I made for?' https://www.youtube.com/watch?v=cW8VLC9nnTo&list=RDcW8VLC9nnTo&start_radio=1 refereren aan existentiële thema's uit de film Barbie. <https://www.imdb.com/title/tt1517268/> De aangehaalde acht kenmerken van de geest komen breder in de film aan bod als existentieel thema van zelfontdekking, waarbij in het midden blijft of de onbezielde dan wel de bezielde wereld nastrevenswaardig is, en imperfectie van het zelf ook omarmd moet worden. De uiteenzetting met 'lichte' en 'donkere' kanten is een onmiskenbaar aspect <https://limitlesslyrics.com/billie-eilishs-unique-song-lyrics-dark-themes-personal-experiences-and-musical-style/-in-veel-van-haar-songs>. Kavya Mitshi, D. (2024). "How did it get so dark?": Mapping Liminal Spaces in Music Videos of Billie Eilish. *Revista de Estudios Norteamericanos*, 28. Overigens verwijzen de lyrics ook naar mentale problematiek onder jongeren. Makiling, R. M., Ilustrismo, K. J., Bernaldez, T., & Diones, L. (2022). Billie Eilish Select Songs: Psychological Study of the Depression of Youth Today. *International Journal of Language and Literary Studies*, 4(4), 122-138.

²³ Searle maakt ten aanzien van het intentionele karakter van de geest het volgende onderscheid: qualitativeness, subjectivity, unity, intentionality, mood, centre/periphery, pleasure/unpleasure, situatedness, activity/passivity, sense of self (Searle, 2004, pp. 133-158). Dit modificeert een lijst die hij eerder hanteerde: finite modalities, unity, intentionality, subjective feeling, connection between consciousness and intentionality, gestalt structure, familiarity, overflow, center/periphery, boundary conditions, mood, pleasure/unpleasure (Searle, 1992, pp.128-141).

²⁴ Hanna, R., & Maiese, M. (2009). *Embodied Minds in Action*: OUP Oxford. 73-100.

van tekens, teksten, codes en metaforen.²⁵ Dit is inderdaad wat de geest doet in taal en gedrag, maar in het bijzonder ook in de beleving van beelden of het ervaren van dromen, of meer expliciet in het vormgeven van de geest in verhalen, rituelen of kunstuitingen. De geest is in semiotisch opzicht een orgaan voor decoding van zintuiglijke betekenisindrukken en voor de encoding ervan in handelingen. De hermeneutiek biedt een tweede analyse perspectief voor de geest, waarin de interpretatie centraal staat; hoe begrijpen we onszelf?²⁶ Betekenissen zijn hier geen strikt voorwerp van studie zoals in de semiotiek, maar verwijzen naar een zoekproces telkens wanneer betekenissen juist ontbreken of onduidelijk zijn, bijvoorbeeld vanwege een grote historische of culturele afstand, of wanneer de context contingent is geraakt en geen structuur meer biedt voor een antwoord op de vraag wie we zijn. En tenslotte is er de pragmatiek, die de geest voorstelt als handelingscapaciteit waarin de context van betekenisuitwisseling centraal staat. Het gaat dan niet zo zeer om het zoekproces naar wat een betekenis uitdrukt zoals in de hermeneutiek, maar om het hoe en wanneer ervan. In welke situaties doet de geest ertoe, wat zijn haar strategieën, en in welke taalhandelingen en sociale interacties krijgt ze vorm?²⁷

Deze drie methodische opmerkingen leg ik u niet voor om u te beleren, maar vooral als zorg om het behoud van een goed analytisch instrumentarium wanneer we in de geesteswetenschappen spreken over de geest. Deze drie deeldisciplines lijken namelijk gemeen te hebben dat ze in de curricula van de geesteswetenschappen steeds minder als methodologische tools ingezet worden, en dat is voor de toekomst van de geest als voorwerp van kennisontwikkeling een weinig hoopvol perspectief.

Geestelijke zorg

De geest heeft zorg nodig. Dat zeg ik niet allereerst als opleider van geestelijk verzorgers, maar vooral met een blik op een toekomst waarin we ons vermogen tot interpretatie steeds meer lijken over te laten aan de algoritmen van artificiële intelligentie. Daarin is onze geest vooral anoniem aanwezig als een taalmodel dat zichzelf traint volgens veel meer betekenissen dan wij ooit als persoon zouden kunnen bevatten. Daarbij interpreteert AI-betekenis zonder subjectieve beleving, dat wil zeggen zonder het bewustzijn ervan. Er zit geen intentionaliteit meer achter de semiotiek van de tekens; we 'outsourcen' ons hermeneutisch vermogen om vreemde zaken te begrijpen; en het onderkennen van de pragmatiek waarin we betekenissen delen wordt makkelijk tot een blinde vlek. De inzet van dergelijke technische tools plaatst de geest buiten onszelf. Dat gaat natuurlijk alleen maar goed zolang de stroom niet uitvalt.

²⁵ Dit zijn de 'forms of meaning' die in de biosemiotiek als representatie van een geestelijk beeld gelden, en die vervolgens in een model afgebeeld worden. Sebeok, T. A., & Danesi, M. (2000). *The Forms of Meaning: Modeling Systems Theory and Semiotic Analysis*; Mouton de Gruyter.

²⁶ De hermeneutiek geldt vooral als theologische en exegetische discipline maar roept bij voortduring filosofische vragen op. Thiselton, A. C. (2009). *Hermeneutics: An Introduction*; Eerdmans Publishing Company..

²⁷ Voor een recent overzichtswerk zie: de Waal, C. (2021). *Introducing Pragmatism: A Tool for Rethinking Philosophy*; Taylor & Francis..

Dat klinkt wel erg pessimistisch en wellicht ook wat te kort door de bocht in dit afscheidscollage. Maar we moeten ons ook geen illusies gunnen over de snelheid waarmee *Kunstmatige Algemene Intelligentie* (AGI: Artificial General Intelligence) steeds sneller en meer complexe cognitieve taken zal overnemen die we eerder steeds als existentiële bewustzijnstaken hebben opgevat. Het is de vraag of we ons daarbij kunnen verschuilen achter het filosofisch argument dat AGI geen innerlijk leven kent en daarom morele of spirituele functies niet zou kunnen vervullen. Ieder van ons kent immers wel mensen die dergelijke functies evenmin kennen dan wel slechts over artificiële intelligentie beschikken. Maar belangrijker nog, hoe meer we als wetenschappers geestelijke functies in naturalistische taal begrijpen, hoe groter de kans is dat we ons in de toekomst feitelijk met AGI-simulaties van de geest tevreden zullen gaan stellen. Wanneer intenties – het materiële object van de geesteswetenschap – en de studie van haar betekenis – het formele object van de geesteswetenschap – naar de achtergrond verdwijnen als overbodige relictten uit het verleden raken we overgeleverd aan een eenzijdig naturalistisch wereldbeeld. Ik prijs me daarom gelukkig met een faculteit die mentale en maatschappelijke vraagstukken adresseert, daarin overigens ondersteund door een College van Bestuur die interfacultaire samenwerking op dit domein hoog in het vaandel heeft staan.

Onze faculteit kent een opleiding tot geestelijk verzorger die de afgelopen jaren steeds meer studenten trekt. Veel studenten kiezen voor geestelijke verzorging op grond van een uitgesproken praktisch interesse; iets dat mijzelf niet te verwijten valt zo moet ik eerlijkheidshalve bekennen. Onze studenten vinden hun weg in tal van professionele werkvelden, zoals ziekenhuizen, psychiatrische klinieken, ouderenzorg, gehandicaptenzorg en revalidatie, jeugdzorg, bij politie, justitie en defensie, en in toenemende mate in eerstelijns thuissituaties. Hun aandachtsveld is zingeving, spiritualiteit en religie. Wij trainen ze daarin en daarmee wordt een belangrijke dimensie van geestelijke zorg behartigd in tal van domeinen in onze samenleving.

Uit onderzoek blijkt een dalende trend in religieuze en kerkelijke binding.²⁸ Dit zien we ook in de zorg terug, zowel onder patiënten als bij de zorgverleners. Het oude pastorale en kerkelijke model van zielzorg sluit qua cultuur, aanbod en voorziening niet langer aan op de clientèle, de arbeidsprocessen in de zorg, en haar wetgeving. Dat betekent niet dat spiritualiteit – de ontwikkelingscultuur van de geest – onbelangrijk zou zijn. Integendeel staan zingeving en verbinding steeds hoger op de agenda van zorginstellingen. Maar het spirituele vocabulaire is nu eenmaal ingrijpend veranderd: van ambt naar professie, van zonde naar ziekte, van redding naar genezing, van ziel naar brein en van geloof naar zingeving. Die veranderingen doen een beroep op een andere opleiding van geestelijk verzorgers, althans mits die haar wetenschappelijk profiel ontwikkelt dat dergelijke veranderingen in onderwijs en onderzoek voldoende adresseert. Zo is een van de zorgen dat opleidingen geestelijke verzorging verdwaald raken in een niemandsland waarin theologische begrippen hun

²⁸ Kregting, J. V. L., F.; Vermeer, P. (2025). *God in Nederland. 1966-2024*. Amsterdam: HDC Centre for Religious History.

religieuze relevantie dreigen te verliezen en een psychologisch taalspel overgenomen wordt zonder dat daaraan een verantwoorde opleiding correspondeert.

In een ontzuilde context van de zorg vergt dat goede antwoorden op de vraag wie de geestelijke verzorging borgt. Voorkomen moet worden dat geestelijk verzorgers hun werk in 'professionele eenzaamheid' verrichten. In dat verband heb ik eerder gepleit voor een beroepseed op de beroepscode van de beroepsvereniging VGVZ, af te leggen door iedere geestelijk verzorger.²⁹ Dat is een gebruikelijk model voor academische beroepsgroepen, zowel binnen als buiten de zorg. Niet alleen bindt dat de beroepscode aan het professioneel handelen van de geestelijk verzorger; het zorgt er eveneens voor dat de beroepsvereniging als een 'moral community' opgevat wordt die daarmee kenmerken krijgt van een belangenbehartiger van zingeving in de zorg.

Daarmee is nog lang niet alles gezegd. Eveneens cruciaal is een goede opleiding van academisch niveau, dat wil zeggen geschraagd door begripsvorming, empirisch onderzoek en een interdisciplinaire oriëntatie op andere wetenschappelijke domeinen. Dergelijke ambities kunnen alleen maar realistisch zijn als ze niet tot de master zijn beperkt, maar ze ook in de bachelor en in postacademische opleidingen worden nagestreefd. Dat is zeker niet overal het geval. Geestelijke verzorging concurreert in de bachelors met allerlei andere prioriteiten, terwijl postacademisch onderwijs nog veel te weinig curriculair opgezet wordt. Daarmee wordt de aansluiting gemist op de zogenaamde 'third cycle' structuur zoals de 'Dublin'-descriptoren en de Bologna verklaring dat beogen.³⁰ Zonder curriculaire ingebedde postacademische en geaccrediteerde vervolgoopleidingen is het vak van geestelijk verzorging ten dode opgeschreven. Hier ligt een taak voor universiteiten; iets waaraan ik decennialang met niet al te veel succes heb gewerkt.

Gelukkig staat de geestelijke verzorging niet langer in de kinderschoenen. Ondanks de bescheiden omvang van de beroepsgroep slaagt de beroepsvereniging erin om haar ledenaantal te vergroten, politiek draagvlak te houden, haar presentie in maatschappelijke werkvelden te vergroten, en de band met zeggende instanties constructief open te houden. Er is een onafhankelijk en robuust accreditatieorgaan ingesteld dat zorg draagt voor het toezicht op de kwaliteit van de opleidingen tot geestelijk verzorgers, en de borging van na- en bijscholingstrajecten. De opleidingen zelf trekken veel zij-instromers vanuit andere beroepen en dito opleidingen die daarmee een breed pakket aan professionele vaardigheden en maatschappelijke inzichten meebrengen. Besturen van zorginstellingen, brancheverenigingen en overheden spreken inmiddels open over zingeving en spiritualiteit als bindingsrond in hun organisaties, terwijl onderzoek op dit terrein bediend wordt door relatief grote investeringen in interdisciplinair onderzoek. Er is de afgelopen decennia veel

²⁹ Schilderman, H. (2015). Van Ambt naar Vrij Beroep. De geestelijke verzorging als voorziening in het publieke domein. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 6 (2), 5-23. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 6(2), 5-23.

³⁰ Agency, E. E. a. C. E. (2024). The European Higher Education Area in 2024. Bologna Process Implementation Report

veranderd, maar ook bijzonder veel ontwikkeld. De toekomst ziet er voor de geestelijke verzorging dan ook goed uit!

Dankwoord

Dankzeggen is de beste manier om je te onthechten van die zaken die 'for better or for worse' je eigen leven hebben gemarkeerd. Toch zeg je daarmee niet genoeg omdat je met zo'n afscheid vooral diegenen wilt toespreken die je de ruimte hebben gegeven om dat werkzame leven mogelijk te maken. Ik dank het College van Bestuur van de Radboud Universiteit daarom voor een prachtige werkplek aan een universiteit die ik steeds als 'mijn universiteit' heb ervaren, en voor de leeropdracht 'religie en zorg' die het college mij verleend heeft en waarin ik frank en vrij mocht denken. Wat een heerlijke tijd! Ik dank het bestuur van de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen, alle professionele en zorgzame ondersteuners van ons onderwijs en onderzoek, en de vele collegae binnen de Faculteit, maar ook daarbuiten. Wat een geluk ook dat zoveel collega-hoogleraren van andere faculteiten geïnteresseerd bleken in de theologie, de filosofie en de geestelijke verzorging! Ik heb me daarover verbaasd, maar moet ook vaststellen dat dit de kern van een universiteit is: 'een gemeenschap van docenten en geleerden'. Onze Radboud Universiteit draagt dit op bijzondere wijze uit!

Ik denk daarbij in dankbaarheid terug aan mijn promotoren Hans van der Ven (overleden in 2019) en Bert Felling (overleden in 2025). Zij hebben mij analytisch leren denken: een elementaire voorwaarde voor het handwerk van theorie-ontwerp en empirisch onderzoek. Wij staan op de schouders van reuzen. Ik hoop dat ik deze kunst heb kunnen doorgeven aan mijn studenten en promovendi.

Mijn collega's van de afdeling empirische en praktische religiewetenschap die ik negen jaar lang als hoofd heb mogen dienen, dank ik hartelijk. Het zijn er zo veel dat ik er enkelen exemplarisch zal noemen. Carl Sterkens bleek een uiterst geïnformeerde en betrokken collega aan wie ik het voorzitterschap van de afdeling met vertrouwen heb kunnen overdragen. Met Joris Kregting heb ik heerlijk samengewerkt in het binnenhalen van projecten voor ons dappere Kaski dat geloof ik het enige winstgevendende instituut is van onze faculteit. Theo van der Zee, wat ben ik blij dat we met jou eindelijk een hoogleraar godsdienstpedagogiek hebben weten binnen te halen met grassroots kennis van het veld en een analytisch-wetenschappelijke blik. Sophie van Bijsterveld, onze hoogleraar die een cultuur van precisie in onze afdeling brengt, dank voor je inspanningen op het terrein van religie en recht, zo geïnspireerd als je was en blijft door Alexis de Tocqueville.

Dan de plek waar mijn hart ligt: de geestelijke verzorging. Ik heb in Michael Scherer-Rath steeds een onmisbare collega ervaren die een prachtige eigen onderzoekslijn met Hanneke van Laarhoven van de VU heeft opgezet. Dank ook supervisors Marjolein Kraaijeveld,

Paul Vermeer, Anneke de Vries, Janneke Ruys, en stage-praktijkcoördinator Margreet Sanders voor jullie jarenlange inzet in het begeleiden van onze stagiairs. Natuurlijk geldt dat eveneens Nienke Fortuin, een echte scholar die een dappere stap naar de zorgpraktijk heeft gemaakt. Onze velddocenten Kitty Nijboer, Maaïke Quartel, en Rashwan Bafati, om er slechts enkele van het eerste uur te noemen, bleken in onze opleiding evenzeer onmisbaar. Fijn Jorien Copier dat ik de coördinatie van onze GV-opleiding na zoveel jaren en met zoveel vertrouwen aan jou kon overdragen.

Ik mocht bij de onderbrenging van ons 'Laudato Si' instituut een rol spelen en was blij met de komst van Gerard Kuperus en Carmody Grey binnen de afdeling en de steun van maatschappelijk expertisecentrum Socires. Ik vergeet ook niet ons Nijmeegs Instituut voor Missiewetenschappen waar ik de afgelopen jaren bij betrokken was, en de broeders en zusters verenigd in BEMIN. Ik noem daarin Duncan Wielzen, een collega die zich steeds belangeloos heeft ingezet voor onze inburgeringscursussen voor buitenlandse missionarissen en symposia voor de Missiologie.

Ik bedank de collega's van de afdeling zingeving en spiritualiteit van Radboudumc, en in het bijzonder collega Wim Smeets met wie ik vele jaren heb opgetrokken in de Raad voor Klinisch Pastorale Vorming en waarmee ik samen diverse onderzoeksprojecten heb mogen leiden. Wim, je bent echt een kei, al doet deze metafoor jouw zachte en zorgzame kant geen recht. Tal van collega's heb ik in Radboudumc leren kennen als hartelijke en in zingeving geïnteresseerde collega's. Van hen leerde ik wat transdisciplinariteit betekent.

Ik ga mijn studenten ontzettend missen. Daarbij denk ik allereerst aan de prachtige studiereizen langs Europese steden die Gert Borg, Evert van der Zweerde en ik vele jaren achtereenvolgend met studenten ondernomen hebben. Ik heb genoten van hun talenten. Dat geldt overigens ook studenten van de 'Honours Academy' die ik mocht begeleiden: zelfstandige, en resultaatgerichte harde werkers. Mijn idee is dat een docent behoort te instrueren en wat een geluk dat de meesten zo'n ouderwetse opvatting hebben overleefd! Na honderden werkstukken, tentamens, examens, scripties, promoties, en aanvragen ervaar ik de kunst om analytisch en empirisch na te denken als onvervangbaar en ik dank studenten voor hun interesse en inzet om zich deze discipline van het denken eigen te maken. Het was een genoegen om voor hen te werken.

Je zou haast vergeten dat er ook nog een leven buiten de universiteit is. Toch is dat er. Ik ben jarenlang verbonden geweest met de Studentenkerk, waarin ik bestuurlijk betrokken was, maar - zo vrees ik - ook als een van de laatste hoogleraren die er nog preekte. Vanaf mijn studententijd was die kerk voor mij een warm thuis en ik dank iedereen met wie ik deze tijd in geloof en solidariteit mocht delen.

Het echte thuis is natuurlijk dat van familie en vrienden. Ik noem één vriendin, Barbara Zwaan die voor mij een echte 'soul-mate' was en blijft. Wat waardeer ik onze hartelijke

contacten, je interesse in mijn werk, en jouw spirituele gaven als auteur! Last but not least mijn familie. Ik ben vooral een family-man en inmiddels opa van Ezri. Wat ben ik dankbaar lieve schat, je weet niet half hoe mooi je ons leven maakt. Marike en Susanne, onze prachtige dochters hebben het wetenschappelijke pad niet gekozen; ik vrees dat ik ze daarvoor te veel heb afgeschrikt. Het heeft hen er niet van weerhouden om hun eigen mission of life waar te maken. Wat ben ik ongelooflijk trots op jullie en ook blij dat jullie vandaag met beide Franken aanwezig zijn! Marjan, wat kan ik nu nog zeggen? Jij bent de 'love of my life', zorgzaam, attent en onmisbaar. Je was er vanaf het begin van onze studies, en nog steeds, en altijd opnieuw. Dat blijft me maar ontroeren! Het is overigens ook goed om zo'n ervaren gedragspsycholoog naast je te hebben, zeker op die momenten waarop je, zoals ik, regelmatig 'onbegrepen gedrag' vertoont. Het smelt allemaal weg in de liefde die we voor elkaar ervaren en die het mogelijk maakt dat we samen floreren, ook wanneer later de slijtage verder toe mag slaan. Dank, dank, dank! Ik heb gezegd!

Literatuurverwijzingen

- Agency, E. E. a. C. E. (2024). The European Higher Education Area in 2024. Bologna Process Implementation Report
- Arendt, H., Cornelissen, W., Bartscherer, T., & Eusterschulte, A. (2024). *Kritische Gesamtausgabe: Druck und Digital. The Life of the mind / Hannah Arendt ; edited by Wout Cornelissen, Thomas Bartscherer and Anne Eusterschulte. Appendix / Hannah Arendt ; edited by Wout Cornelissen, Thomas Bartscherer, and Anne Eusterschulte*: Wallstein Verlag.
- Bod, R. (2013). *A New History of the Humanities : the Search for Principles and Patterns from Antiquity to the Present* (First edition. ed.). Oxford ;: Oxford University Press.
- Bod, R. (2023). *Waarom ben ik hier?*: Prometheus, Uitgeverij.
- Bod, R., & Buell, L. (2022). *World of Patterns: A Global History of Knowledge*: Johns Hopkins University Press.
- de Waal, C. (2021). *Introducing Pragmatism: A Tool for Rethinking Philosophy*: Taylor & Francis.
- Hanna, R., & Maiese, M. (2009). *Embodied Minds in Action*: OUP Oxford.
- Hegel, G. W. F. (2023). *Phaenomenologie des geistes*: SHS Éditions.
- Houlgate, S. (2013). *Hegel's 'Phenomenology of Spirit': A Reader's Guide*: Bloomsbury Academic.
- Kavya Mitchi, D. (2024). "How did it get so dark?": Mapping Liminal Spaces in Music Videos of Billie Eilish. *Revista de Estudios Norteamericanos*, 28.
- Kilgour, A. H., Todd, O. M., & Starr, J. M. (2014). A systematic review of the evidence that brain structure is related to muscle structure and their relationship to brain and muscle function in humans over the lifecourse. *BMC Geriatr*, 14, 85.
- Kregting, J. V. L., F; Vermeer, P. (2025). *God in Nederland. 1966-2024*. Amsterdam: HDC Centre for Religious History.
- Luhmann, N. (1982). *Funktion der Religion*: Suhrkamp.
- Makiling, R. M., Ilustrisimo, K. J., Bernaldez, T., & Diones, L. (2022). Billie Eilish Select Songs: Psychological Study of the Depression of Youth Today. *International Journal of Language and Literary Studies*, 4(4), 122-138.
- Matteoli, M. (2025). The brain as a garden that must always be tended: how keeping our neurons trained protects and enhances us. Retrieved from https://en.ilssole24ore.com/art/the-brain-as-a-garden-always-cares-so-keeping-neurons-trained-protects-and-enhances-us-AHs9UGBB?refresh_ce=1
- Moyar, D., & Quante, M. (2011). *Hegel's Phenomenology of Spirit: A Critical Guide*: Cambridge University Press.
- Munnik, M. d. S., L.; Scholte, S.; Leij, A. van de; Otter, M. de. (2024). *De onbewuste emoties die kunst weet op te roepen. Een neurostudie naar de impact van een museumbezoek. Eindrapportage*. Den Haag: Mauritshuis.
- Schilderman, H. (2015). Van Ambt naar Vrij Beroep. De geestelijke verzorging als voorziening in het publieke domein. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 6 (2), 5-23. Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 6(2), 5-23.

- Schilderman, H. (2025). De deugd van hopeloosheid. Hannah Arendt over kwaad, hoop en nataliteit *Herademing*. Retrieved from <https://www.theologie.nl/de-deugd-van-hopeloosheid/>
- Schilderman, J. B. A. M. (2009). *Wat is er geestelijk aan de geestelijke zorg?*
- Searle, J. R. (1992). *The Rediscovery of the Mind*: MIT Press.
- Sebeok, T. A., & Danesi, M. (2000). *The Forms of Meaning: Modeling Systems Theory and Semiotic Analysis*: Mouton de Gruyter.
- Seung, S. (2012). *Connectome: How the Brain's Wiring Makes Us who We are*: Houghton Mifflin Harcourt.
- Steffen, P. R., Hedges, D., & Matheson, R. (2022). The Brain Is Adaptive Not Triune: How the Brain Responds to Threat, Challenge, and Change. *Front Psychiatry*, 13, 802606.
- Swaab, D. (2010). *Wij zijn ons brein: van baarmoeder tot Alzheimer*: Atlas Contact, Uitgeverij.
- Thiselton, A. C. (2009). *Hermeneutics: An Introduction*: Eerdmans Publishing Company.
- von Stuckrad, K. (2022). *A Cultural History of the Soul: Europe and North America from 1870 to the Present*: Columbia University Press.

FACULTEIT DER FILOSOFIE, THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAPPEN

Radboud Universiteit

www.radbouduniversitypress.nl